

РОЗДІЛ II. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.–146.2.09(477.54)“18”

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2023-2-5>

ХАРКІВСЬКИЙ РОМАНТИЗМ В АСПЕКТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ТВОРЕННЯ

Борзенко О. І.

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри історії української літератури
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, Україна
orcid.org/0000-0002-4145-2375
borzenkooleksandr@gmail.com*

Ключові слова: історична пам'ять, творча реконструкція, фольклор, харківський романтизм, рольова поезія, національна ідентичність, міф.

У статті порушено актуальну проблему співвідношення літератури й національного життя. Об'єктом вивчення є художні та наукові практики раннього українського романтизму. Особливу увагу приділено національному аспекту: пошуку конфігурації української ідентичності в непростих умовах бездержавності та імперського культурного домінування. В осмисленні раннього романтизму важливим моментом є його тісний зв'язок із науковим та системно організованим університетським середовищем, у якому було сформовано певний тип романтичних зацікавлень, заснований на поєднанні й погодженні дослідницьких і творчих інтересів. Саме такий комплекс дозволив харківським романтикам розгорнути поряд із літературною активну видавничу діяльність. Логічним кроком у романтичному самовираженні стала схильність до цензурування народних творів, що мотивувалася прагненням адаптувати народну спадщину до уявлень романтизму. Властиві романтизму ідеї свободи та індивідуалізму були використані харківськими вченими й поетами університетського кола для творчого обґрунтування понять національної свободи й національного характеру. У статті окремо розглянуто питання, що стосується осмислення й інтерпретації народного слова в романтичному дискурсі. Запропоновано гіпотезу щодо спорідненості між записами народних творів, які мають авторські інтерполяції, та художньою природою рольової романтичної поезії. Уточнено загальну образну картину раннього українського романтизму та її національну специфіку. Вказано на естетичну і психологічну залежність поетів-романтиків від усталених ролей народнопоетичного походження, а також на творчу інтерпретацію, функції і значення цих ролей в аспекті самопізнання й вироблення національної ідентичності. Визначено своєрідність використання певних історичних джерел та фактів у творчій діяльності поетів-харків'ян, з'ясовано особливості літературного осмислення козацького минулого та його залучення до романтичного міфу України. Враховано контакти українських романтиків із західними слов'янами, звернено увагу на сильні і слабкі сторони харківського романтизму, виявлені у процесі формування національного міфу.

KHARKIV ROMANTICISM IN THE ASPECT OF NATIONAL CREATION

Borzenko O. I.

*Doctor of Philology, Professor,
Professor at the Department of History of Ukrainian Literature
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4145-2375
borzenkooleksandr@gmail.com*

Key words: *historical memory, creative reconstruction, folklore, Kharkiv romanticism, role poetry, national identity, myth.*

The article raises an actual problem of literature and national development. The object of study is the artistic and scientific practices of early Ukrainian romanticism. Special attention is paid to the national aspect: the search for the configuration of Ukrainian identity in the difficult conditions of statelessness and imperial cultural dominance. In the understanding of early romanticism, an important point is its close connection with the scientific and systematically organized university environment, in which a certain type of romantic interest was formed, based on the combination and reconciliation of research and creative searches. It was such a complex that allowed Kharkiv romantics to develop active publishing activities along with literary activities. A logical step in romantic self-expression was the tendency to censor folk works, which was motivated by the desire to adapt the folk heritage to the ideas of romanticism. The ideas of freedom and individualism characteristic of romanticism were used by Kharkiv scientists and poets of the university circle to creatively adopt and substantiate the concepts of national freedom and national character. The article separately deals with the issue of the understanding and interpretation of the folk word in the romantic discourse. A hypothesis is proposed regarding the relationship between recordings of folk works, which have author's interpolations, and the artistic nature of role-romantic poetry. The general set of images of early Ukrainian romanticism and its national specificity have been specified. It is pointed out the aesthetic and psychological dependence of romantic poets on the established roles of folk poetic origin, as well as on the creative interpretation, functions and significance of these roles in the aspect of self-discovery and the development of national identity. The peculiarity of the use of certain historical sources and facts in the creative activity of Kharkiv poets is determined, the peculiarities of the literary interpretation of the Cossack past and its involvement in the romantic myth of Ukraine are clarified. Contacts of Ukrainian romantics with Western Slavs are taken into account, attention is drawn to the strengths and weaknesses of Kharkiv romanticism in the process of forming the national myth.

Постановка проблеми. Останнім часом зростає інтерес до ролі художнього слова в національному творенні. У зв'язку з цим заслуговують на увагу ті літературні контексти, що стосуються пошуку й формування української ідентичності. До важливих контекстів належить і романтичний: вивчення харківського романтизму допоможе уточнити характер погодження художніх, історичних та етнопсихологічних чинників у національному самопізнанні.

Про харківський романтизм написано не так і багато. Досі зберігають своє значення змістовні

розвідки А. Шамрая [9]. Видані ще в минулому столітті, вони концептуально злагожені, містять цікаві літературно-побутові факти й точні спостереження. Віддаючи належне здобуткам цього авторитетного дослідника, важко заперечити й те, що культурні запити сьогодення актуалізують потребу уточнення й конкретизації низки моментів, які стосуються національної конфігурації романтичного мистецтва.

До цього спонукає й науковий досвід останніх років, що засвідчує відчутне зростання інтересу до проблеми романтизму. Серед новаторських розві-

док виділяється монографія Т. Бовсунівської, що виокремлює філософський аспект романтизму та погоджує його з питанням етнічної ідентичності [2]. Посутньо доповнюють уявлення про літературний побут поетів-харків'ян праці О. Свириденко [8]. У дослідженнях О. Блик помітно спробу систематизувати факти про творчість харківської школи [6]. Праці С. Плохія та О. Яся залучають додатковий історичний матеріал і тим самим увиразнюють соціально-культурне тло українського романтизму [6; 10]. Одним словом, поступово відбувається зумовлене сучасними потребами оновлення уявлень про роль романтичної літератури у формуванні української національної ідентичності.

Пропонована розвідка долучається до згаданого процесу оновлення: її основна **мета** полягає в уточненні конфігурації наукових і літературних чинників, що в непростих умовах імперського тиску спричинилися до увиразнення національного складника раннього українського романтизму та об'єктивно готували ґрунт для поширення національної міфотворчості.

Виклад основного матеріалу. Б. Рассел колись писав про впливи романтичного «способу почувань» на суспільне життя (включно з політикою) і про те, що ці романтичні впливи припустимо розглядати як позитивні або негативні [7, с. 563]. Зрештою, чому б і ні? Імперський «негативний» романтизм російської літератури та альтернативний йому «позитивний» український романтизм цілком до цього надаються. Спрощені й умовні оцінки дозволяють дистанціюватися від суто естетичних критеріїв і поставити наперед національний зміст літератури: насправді романтизм сам по собі ані хороший, ані поганий, просто в українському випадку він виявив неабияку продуктивність у національному творенні.

Ця продуктивність зумовлена його світоглядними цінностями, а надто особливою увагою до теми свободи. Інакше кажучи, романтизм – це мрія про свободу у світі відчутних та обтяжливих обмежень. До прагнення свободи слід додати й погоджене з ним гостре переживання недосконалості світу та індивідуальної неповноти, від яких походять романтичні неспокій і пошук. Такі цінності, як свобода й індивідуалізм, у проєкції на буття етнічного колективу отримали в романтиків важливі поняття-відповідники, а саме: народну індивідуальність (національний характер) та національну свободу.

Ідеологія романтизму була ефективно задіяна в українському національному творенні, у якому здійснювались пошук та «відкриття» народної індивідуальності, поступове конструювання героїчної версії національного минулого, вироблення прийнятної моделі історичної пам'яті та накрес-

лення бажаного образу національного майбутнього.

Початки українського романтизму пов'язані з Харковом. До Харківського університету, заснованого у 1804 році, одразу запросили кількох німецьких і французьких професорів. Від 1818 року український поет П. Гулак-Артемівський проводив в університеті заняття з польської мови і літератури. Він підтримував творчі контакти з відомим польським романтиком А. Міцкевичем, який відвідав Харків у 1825 році. Після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. до Харкова з навчальних закладів імперії було переведено викладачів і студентів польського походження. Доступу до європейських романтичних ідей та можливостей для їх засвоєння на рівні особистих контактів в університетському колі не бракувало.

Слід при цьому розрізнити офіційне університетське життя (те, що проходило в аудиторіях) та неофіційне, яким жили поза університетом неформальні студентські наукові й літературні товариства. Ці молодіжні науково-літературні гуртки, що діяли з кінця 20-х і до початку 40-х років, Агапій Шамрай вдало визначив як Харківську школу романтиків.

Харківські поети засвоювали ідеї романтизму у системно організованому університетському середовищі – часто приходили до їх прийняття завдяки шкільним практикам, інакше кажучи, були у певному сенсі навченими романтиками. Харківський поет тих часів – це студент, магістр або молодий викладач, який цікавиться українською історією, збирає народні пісні, пише дослідження про українську мову і працює над її словником, принагідно вивчає якусь слов'янську мову і, нарешті, сам складає поезії в народному дусі. Цю характеристику цілком можна прикласти, наприклад, до І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського.

«Шкільний» характер харківського романтизму не заважав його представникам сміливо «пізнавати народ», можливо, навіть навпаки, допомагав і додавав упевненості та, як не дивно у випадку з романтизмом, певної практичності. Недарма харків'янами було здійснено важливі видавничі проєкти науково-літературного характеру: «Український альманах», «Запорозьку старовину», «Український збірник», «Сніп», «Молодик».

М. Костомаров заробив славу дивака, коли, збираючи фольклорні матеріали для свого магістерського дослідження, ходив по шинках поблизу Харкова й купував селянам горілку, щоб почути від них потрібні йому пісні: «Я слухав їхнє мовлення й балачки, записував слова і звороти, втручався в бесіди, розпитував про народне життя,

записував пісні й заохочував, щоб мені співали. На все це я не шкодував грошей і якщо не давав їх просто в руки, то годував та напував своїх співрозмовників» [3, с. 488].

Йдучи до «народу», сказати б, від «школи», він та решта харківських романтиків уже мали попередні книжні очікування, що не завжди погоджувались із побаченим та почутим у народному середовищі. Цю невідповідність можна було пояснити частковим забуттям старосвітської традиції, що відходила в минуле слідом за козацькою добою й поступалася новим реаліям. А коли так, то чому б не заповнити прикрі втрати і прогалини в народній пам'яті за допомогою наукової або поетичної реконструкції?

Уперше практику творчих реконструкцій застосував шотландець Д. Макферсон – він і власні поезії презентував як спадщину легендарного співця Оссіана. Чеські поети-романтики В. Ганка та Й. Лінда у той самий спосіб «віднайшли» Краледворський і Зеленогорський рукописи. Чимало у зв'язку з цим написано про «Запорозьку старовину» харків'янина І. Срезневського: мовляв, його збірник пісень з історичними коментарями містить достатньо підробок, як і витвори Д. Макферсона та В. Ганки.

Постає питання: а чи взагалі є коректним у випадку з романтиками кваліфікувати цю практику як псування, навмисну підробку або несумлінне використання народного матеріалу; можливо, натомість слід більше зважати на мотиви, якими керувалися автори романтичних містифікацій? Адже насправді їхні наміри були переважно шляхетні: романтиками рухав творчий ентузіазм, очікування дива в передчутті відкриття нових «народних скарбів». Вони були впевнені, що ці скарби точно існують – не можуть не існувати: слід лише їх добути, як добувають, скажімо, по дрібках дорогоцінні метали зі звичайної породи або способом мистецького огранювання розкривають красу діамантів. Треба було повернути ці скарби до життя, зробити чинником сучасності, а як саме буде зроблено, то вже, звісно, річ другорядна.

Насправді відредаговані народні чи створені самим І. Срезневським псевдонародні думи-реконструкції мають ту саму природу, що й оригінальні рольові поезії харківських романтиків – це вже перекодований народний матеріал, який належним чином підготовлено й виведено в публічну сферу, із тіні на світло. Можна додати хіба що про потребу розширення поняття художньої літератури та визнання романтичних «підробок», наслідувань та стилізацій дійсними фактами як літературного, так і національного життя.

Для харківських романтиків найбільше важило українське минуле. Вони добре усвідомлювали,

що в процесі творення-реконструкції національної пам'яті ніяк не обійтися без будівельного матеріалу. Факти мали надати їхнім текстам бажаної переконливості, навіть якщо колись-таки з'ясується, що ці факти не завжди точні й достовірні. Романтичне фантазування та відповідне емоційне налаштування допомагали інтерпретувати фактичний матеріал – скріплювали всю конструкцію. З окремих будівельних елементів завдяки вмілому добору, редагуванню й ретроспективній корекції поети упорядковували злагожену розповідь про славні часи козацької звитяги – золоту добу в історії України.

Відомості про минуле романтики запозичували переважно з різних рукописних джерел. Це могли бути родинні записки нащадків козацької старшини або масштабніші козацькі літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Граб'янки. Найпопулярнішим джерелом інформації про українське минуле була «Історія Русів» – відомий літературно-публіцистичний трактат анонімного автора, у якому обґрунтовано провідну роль козацької верстви в житті України. Цей твір містив і недостовірні історичні відомості, що тривалий час сприймалися некритично й нерідко ставали основою для літературних інтерпретацій. Романтикам імпонувало те, що «Історія Русів» відкривала широкий простір для втілення ідеї свободи – «зображувала козаків як окрему народ-націю та прославляла їхнє минуле, описуючи героїчні вчинки українських гетьманів, їхні битви та смерть від рук ворогів» [6, с. 202].

Поряд із книжними джерелами визначну роль у національному творенні відіграли «народні літописи», презентовані в кількох опублікованих збірниках, серед яких найбільший вплив на літературу здійснили «Малоросійські пісні» М. Максимовича. Упорядник збірника висловив сподівання, що пісні матимуть користь для розвитку літератури, що зрештою і сталося: «...публікую вибір пісень цієї країни в надії, що вони будуть цікавими і навіть багато в чому корисними для нашої словесності з цілковитим переконанням, що вони мають велике значення й між піснями слов'янських племен посідають одне з перших місць» [5, с. III].

Робота М. Максимовича з текстами народних пісень дуже близька до романтичної: він припускав існування ідеального варіанту, котрий навряд чи можна віднайти, відповідно визнавав доцільність реконструкції пісень на основі індивідуального досвіду та творчої інтуїції: «...я намагався порівнювати й погоджувати розбіжності; траплялося, зводив іноді дві в одну або одну поділяв на дві; я їх добирав у відповідності з правильним смыслом та – наскільки розумів – із духом та мовою народною» [5, с. XIX–XX].

Живими носіями історичної пам'яті на той час ще залишалися кобзарі, лірники й бандуристи, які заробляли собі на хліб щоденним виконанням народних пісень. М. Максимович піднесено називав таких співців українськими рапсодами. У літературних версіях ці персонажі набували суто символічного характеру, зображені то як останні свідки козацької доби й виразники народного духу, носії таємного знання, що сягає вглиб віків, то в окремих випадках як справжні пророки. Навіть реальна сліпота цих народних співців у романтичному контексті тлумачилась символічно й позначала зневагу до буденності й наявність особливого містичного дару ясновидіння. В українській романтичній літературі ототожнення поета із символічною постаттю кобзаря чи бандуриста з часом стало поширеним. Цю тенденцію після поетів-харків'ян підтримав Т. Шевченко у своїй ранній творчості.

Окрім кобзаря-бандуриста, харківські поети запровадили в літературний обіг деякі інші образи, переважно запозичені з історичних джерел, народних легенд і пісень, що добре надавалися до романтичного переосмислення і символізації. Козак, запорожець, козак-характерник, гетьман, козацькі могили, степ, де відбувалися битви, – усе це відсилало до героїчних предків, загадкового світу «слави і волі» минулих часів. А ще були самотній нещасливець, сирота, мандрівник, який тужить за рідним краєм, розбійник у пошуках «своєї правди», ворожка, закохані, фатально приречені на нещастя. Усі ці романтичні ролі мали українське етнографічне оформлення і зазвичай у цьому не надто далеко відходили від поширених фольклорних типів.

У харківських романтиків питома вага такої рольової творчості була дуже значною. Рольові вірші слугували не лише для художнього, а й, імовірно, наукового пізнання: у такий спосіб університетські поети випробовували себе в наслідуванні народних зразків та імпровізували з наміром творити у згоді «із духом та мовою народною» – так само, як М. Максимович поєднував науку з творчістю, шукаючи та компонуєчи «правильні» варіанти народних творів для свого збірника. Багатьом романтикам їхня творчість проклала ще й шлях самопізнання й наступного визначення етнонаціональної ідентичності. Деякі літературні ролі та, можливо, на початку лише ігрове, естетичне ототожнення з цими ролями могли призводити до подальшого визнання і прийняття складнішого зв'язку, ніж суто літературний, інакше кажучи, завдяки творчості відбувалося «повернення до себе», рух до національної ідентичності через поступові психологічні зміни та особистісну перебудову й «реконструкцію».

Пошук української ідентичності в харківський період погоджувався з ідеєю «слов'янської взаємності» – тоді дуже популярної серед освічених українців з університетського кола. М. Костомаров пригадував, наскільки глибоке враження вона справила на його покоління: «Треба сказати, що то був час, коли усвідомлення цієї ідеї тільки народилося, але позначалося такою свіжістю, яку вона вже втратила згодом, чим тьмянішою вона поставала в головах, чим менше було продуманих уявлень для такої взаємності, тим більше було в ній таємничості, привабливості...» [3, с. 474].

Насправді зі «слов'янською ідеєю» не все було просто. Російський уряд вимагав, щоб наука обслуговувала потреби імперії та обґрунтовувала «теорію офіційної народності». Для реалізації цієї вимоги серед інших заходів було організовано закордонні наукові поїздки, зокрема й для поширення ідеологічного впливу імперії серед західних і південних слов'ян. Наукове втілення «слов'янської ідеї» від самого початку перебувало під пильним наглядом російського уряду. За рішенням міністерства народної освіти за кордон відрядили кількох університетських викладачів, серед яких були й поети-романтики О. Бодяньський та І. Срезневський. Наукові і творчі зв'язки, які вони налагодили, були використані російською владою – ці зв'язки сприяли тому, що слов'янську ідентичність завдяки імперській пропаганді все частіше пов'язували із загальноросійською. Навіть попри імперський ідеологічний супровід, захоплення харківських романтиків «слов'янською ідеєю» на той час мало переважно позитивні наслідки, що виявилось у пожвавленні культурного обміну: українці перекладали чуже, а українська творчість викликала інтерес деяких слов'янських авторів (наприклад, чеський поет Ф. Челаковський переклав вірші харків'ян Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Від початку 40-х років харківський романтизм утратив свої лідерські позиції. Його найбільш активні й діяльні учасники закінчили навчання або одержали нові посади поза Харковом. Творчий і науковий потенціал харківського літературного осередку на той час дещо вичерпався, бракувало нових ідей та далекосяжних планів. Найбільш активний учасник, який раніше генерував наукові й видавничі ініціативи, І. Срезневський одержав професорську посаду в Петербурзі й відійшов від української проблематики. Інший яскравий представник харківської школи М. Костомаров із часом перебрався до Києва, де зміг уже в новому середовищі реалізувати свої задуми.

Найвагомішим показником занепаду харківської школи стала поява творів Т. Шевченка,

які продемонстрували новий рівень художнього осмислення національних проблем та нову якість літературного романтизму. Як писав М. Костомаров, «муза Шевченка роздирає завісу народного життя» [4, с. 302]. Поет відкрив те, що не вдалося досягнути й належним чином висловити харківським літераторам з їхнім академічним поглядом на народ. Літературна обмеженість харківського романтизму, зумовлена переважанням наукового підходу, мала, однак, одну безперечну перевагу: добрий академічний вишкіл та покладання на дієвість ідей і притому практицизм дозволили харків-

ським поетам вибудувати таку розповідь про минуле, у якій добре погоджувались козацький міф про долю України зі слов'янським міфом; усе разом об'єктивно сприяло утвердженню української ідентичності й відкривало можливості для подальшого національного поступу.

Обидві міфологічні стратегії, започатковані харків'янами, були ефективно задіяні київськими романтиками в ідеологічному й політичному комплексі ініціатив Кирило-Мефодіївського братства. Модифікація національного складника харківської спадщини в київському романтизмі може стати предметом нових студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блик О. Формування світогляду Миколи Костомарова крізь призму біографічного методу. *Дивослово*. 2015. № 2. С. 48–52.
2. Бовсунівська Т. Український романтизм : Теогонічна систематизація. Тернопіль : Крок, 2019. 213 с.
3. Костомаров М. Исторические произведения. Автобиография. Київ : Либідь, 1990. 736 с.
4. Костомаров М. Слов'янська міфологія. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
5. Максимович М. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. Москва. 1827. С. I–XXXVI.
6. Плохій С. Брама Європи. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
7. Рассел Б. Історія західної філософії / пер. з англ. Ю. Лісняк, П. Тарашук. Київ : Основи, 1995. 759 с.
8. Свириденко О. Жанрові грані листа в теоретичному дискурсі українського романтизму. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. 2018. № 2. С. 111–116.
9. Харківська школа романтиків / Вступні статті, редакція і примітки А. Шамрая. Харків : Державне видавництво України, 1930. Т. 1. 280 с.
10. Ясь О. Багатоликий Микола Костомаров. Київ : Либідь, 2018. 304 с.

REFERENCES

1. Blyk, O. (2015). Formuvannia svitohliadu Mykoly Kostomarovy kriz pryзму biohrafichnoho metodu [The formation of Mykola Kostomarov's worldview through the prism of the biographical method]. *Dyvoslovo*. № 2. S. 48–52.
2. Bovsunivska, T. (2019). Ukrainskyi romantyzm: Teohonichna systematyzatsiia [Ukrainian Romanticism: Theogonic systematization]. Ternopil: Krok. 213 s.
3. Kostomarov, N. (1990). Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya [Historical works. Autobiography]. Kyiv: Lybid. 736 s.
4. Kostomarov, M. (1994). Slovianska mifolohiia [Slavic mythology]. Kyiv: Lybid. 384 s.
5. Maksimovich, M. (1827). Malorossijskie pesni, izdannye M. Maksimovichem [Ukrainian songs published by M. Maksimovich]. Moskva. S. I–XXXVI.
6. Plokhii, S. (2016). Brama Yevropy [Gate of Europe]. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 496 s.
7. Rassel, B. (1995). Istoriiia zakhidnoi filosofii [History of Western philosophy] / per. z anhl. Yu. Lisniak, P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy. 759 s.
8. Svyrydenko, O. (2018). Zhanrovi hrani lysta v teoretychnomu dyskursi ukrainskoho romantyzmu [Genre aspects of the letter in the theoretical discourse of Ukrainian romanticism]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Serii «Filolohiia. Sotsialni komunikatsii»*. № 2. S. 111–116.
9. Kharkivska shkola romantykiv [Kharkiv School of Romantics] / Vstupni statii, redaktsiia i prymitky A. Shamraia. 1930. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. Vol. 1. 280 s.
10. Yas, O. (2018). Bahatolykyi Mykola Kostomarov [The multifaceted Mykola Kostomarov]. Kyiv: Lybid. 304 s.